

Temel Tümcelerde ve Ortaçlı Yapılarda Kip Anlatımı

Şeyda Ozil
İstanbul Üniversitesi

0. Giriş

Bu çalışmanın amacı, Türkçede kip ulamının temel tümcelerle ortaçlı kuruluşlarda nasıl dile getirildiğini incelemektir. Araştırma kapsamında Türkçedeki tüm kip biçimlerini ele alamayacağımız gibi ortaçlı kuruluşların tümünü de araştırmamız olanaklı değil. Ancak kimi kip anlatım biçimlerinin gerek temel tümcelerde gerekse ortaçlı kuruluşlarda nasıl ortaya konduğuna bakmaya çalışacağız. Başka deyişle amacımız, bir dilsel işlevin iki değişik tümce biçiminde nasıl gerçekleştiğini ortaya çıkarabilmek. İncelemek istediğimiz işlev, Türkçede belli kip anlatım biçimleri ve bu işlevin temel tümcelerle ortaçlı kuruluşlarda hangi dilsel araçlarla dile getirildikleri olacak.

Temel tümce deyince, en kısa tanımıyla içinde yüklem olan çekimli bir fiil bulunan "*Ahmet eve geldi.*" türünden tümceleri anlamaktayız. Bunun yanı sıra Türkçe dilbilgisi yapıtlarında ad tümcəsi adı altında tanınan "*Adam öğretmen(dir).*" türünden tümceleri de temel tümceler olarak görmekteyiz. Ortaçlı kuruluşlar ise, "*eve gelen adam*" biçimindeki yapıtlardır. Bu kuruluşların fiilleri, temel tümce yüklemeleri gibi çekimlenmez, ortaç ekleri diye bilinen /-EN/, /-DİK/ vb. gibi ekler atırlar.

1. Kip Ulamı

Kip, konuşucunun bir olay/durum karşısındaki tahmin, niyet, istek vb. gibi öznel tutumunu dile getiren dilbilgisel bir ulam olarak tanımlanır. (Lyons 1977, Palmer 1986). Bu tanımı biraz açıklamaya çalışırsak şöyle diyebiliriz: Konuşucu

karşısındaki kişiye bir şey aktarmak istediğinde, bu aktarımını ya doğrudan, yani tarafsız olarak yansıtır ya da söylediğine kendi öznel görüşünü ekler, başka deyişle kendi yorumunu katar. "Ahmet bir kitap aldı." tuncesinde konuşucu kendisinin gördüğü, tanık olduğu bir gerçeği ortaya koyarak bir bildirimde bulunmaktadır. Oysa konuşucu "Ahmet (keşke) bir kitap alsın!" dediğinde, kendi öznel görüşünden yola çıkarak bir şey söylemek istemektedir. Bu durumda konuşucu olayın kendi istediği biçimde gelişmesini, gerçekleşmesini arzulamaktadır. Daha gerçekleşmemiş bir olaya kendi yorumu, kendi isteği ile bakmaktadır.

Bu iki örnek tümceden birincisinin yansız ya da yorumsuz bir bildiri, ikincisinin ise yanlı, öznel ya da yorumu bir bildiri olmasını sağlayan nedir? İki tümceyi birbiriyle karşılaştırdığımızda, aralarındaki tek farkın yüklem çekimlerindeki değişiklik olduğunu görüyoruz. Demek ki, fiil çekim ekleri bildirinin yorumlu ya da yorumsuz olarak aktarılmasını sağlayabiliyor. /-DI/ eki aktarıma herhangi bir kipsel özellik katmadan konuşucunun bir bildirimde bulunmasını olanaklı kılıyor. Böylece bu ek ile konuşucu söz ettiği olaya kendisinin tanık olduğunu, olayın bitmiş ve geçmişte kaldığını belirtebiliyor. Bunun karşısında /-SE/ eki konuşucunun belli bir isteğini ortaya koyuyor, yani konuşucunun söylediğine kipsel bir anlatım katıyor. Kısaca, hem verdiğimiz iki örnek tümcede görüldüğü, hem de aşağıda ele alacağımız tümcelerde izleneceği gibi Türkçenin kipsel anlatımlarını genellikle fiillere getirilen çekim ekleriyle sağlayan bir dil olduğunu söyleyebiliriz. Türkçe karşısında, örneğin Almanca, İngilizce vb. gibi Hint-Avrupa dillerinde kip ulamı, tümcelerin fiillerine ek olarak kullanılan yardımcı fiillerle dile getirilir.

1.1. Temel Tümcelerde Kip Anlatımı

Aşağıdaki tümceleri, kip ulamı açısından önce temel tümceler olarak inceleyeceğiz. Sonra da bu tümcelerin ortaçlı kuruluşlar olarak başka bir tümce içinde nasıl

kullanıldığına ve kipsel anlatımların bu kuruluşlarda nasıl dile getirildiğine bakmaya çalışacağız.

1. Öğretmen (belki) gelir.
2. Öğretmen (mutlaka) gelir.
3. Öğretmen gelmeli.
4. (Ah,) öğretmen (şimdi) burada olmalı.

Birinci örnek tümcenin yüklemine kullanılan /-IR/ eki ile konuşucu, öğretmen gelmesi üzerine bir tahminde bulunmaktadır. İkinci tümcede ise, gene aynı eki kullanarak öğretmenin gelmesine kesin olarak bakmaktadır. Öyleyse şöyle diyebiliriz: /-IR/ eki Türkçede hem kesinlik hem de tahmin işlevi üstlenen bir kip anlatım biçimidir. Kullanıldığı tümcelerde /-IR/ ekinin bu iki anlamından hangisinin kastedildiğini, genellikle yer aldıkları bağlamlar ortaya koyar. Ancak kimi durumlarda "belki, mutlaka vb." gibi belirteçlerle de desteklenerek tümcede geçerli olan kip anlamı daha açık olarak belirtilebilir. Dolayısıyla, yardımcı sözcüklerin kullanımı /-IR/ ekinin kip anlamlarını pekiştirir, aynı zamanda da iki anlamdan hangisinin kastedildiğini açıkça ortaya koyar.

Son iki örnekte kip gösteren /-MELI/ eki de /-IR/ gibi değişik kip anlatımları dile getirebiliyor. Üçüncü tümcede konuşucu, öğretmen gelmesinin gerekli olduğunu /-MELI/ ekiyle belirtiyor. Aynı ek, dördüncü tümcedeyse konuşucunun öğretmen orada olmasını istediğini anlatıyor.

Örneklerde görüldüğü gibi, Türkçe tümcelerde kip, fiillere getirilen çekim ekleriyle ifade ediliyor ve bir ek birden fazla kipsel anlam dile getirebiliyor. Ayrıca kip gösteren belirteçler de tümcelerin kip açısından anlamlarının açık seçik ortaya çıkmasına katkıda bulunuyor. Ne var ki, Türkçede fiil tabanlarına getirilen eklerin işlevi, yalnızca kipsel anlatımı ortaya koymak değil. Fiil ekleri, Türkçe tümcelerde aynı zamanda görünüş ve zaman ulamlarını da belirtilebiliyor. Örneğin, birinci ve

ikinci örnek tümcelerde /-IR/ eki hem kipsel bir anlatımı ortaya koyuyor hem de zaman açısından daha gerçekleşmemiş, dolayısıyla gelecekte olabilecek bir olaya işaret ediyor. Demek ki, fiil çekil ekleri Türkçede çeşitli işlevler üstlenebiliyor. Başka deyişle, aynı ek hem zaman hem de kip ulamları açısından belirleyici olabiliyor. Geleneksel dilbilgisi açıklamalarıyla Türkçeyi betimleyen Türkçe dilbilgisi kitaplarında zaman ve kip gibi ulamlar açısından kesin ayrımlara gidilmemektedir. Fiil çekim ekleri daha çok zamana bağlı kalınarak incelenmektedir (Banguoğlu 1974; Ergin 1972; Gencan 1979). Son yıllarda Türkçe fiil çekim eklerini, kip, zaman ve görünüş açısından ele alan çalışmaların arttığını görmekteyiz (Aksu-Koç 1988; Dilaçar 1974; Erguvanlı-Taylan 1988, 1993; Johanson 1971; Kocaman 1983, 1988; Szer 1980; Tura 1986). Ancak bu alanda daha geniş kapsamlı incelemelere ihtiyaç olduğu da kesin.

Daha önce de belirttiğimiz gibi, biz bu incelemede ayrıntılı olarak Türkçede kip ulamı üzerinde değil, temel tümcelerde ve bunların ortaçlı kuruluş biçiminde gerekleştiklerinde kimi kipsel kullanımların nasıl dile getirildiğine bakmaya alışaağız.

2. Ortaçlı Kuruluşlar

En genel tanımıyla ortaçlı kuruluşlar, işlevleri açısından sıfatlar gibi bir adı niteleyen yapılardır. Bir temel tümce içinde çeşitli işlevlerde bulunan ad türünden öğeler (zne, tümleç vb.), sıfatlar ya da ortaçlı kuruluşlarla nitelenebilir. Gerek sıfatlar gerekse ortaçlı kuruluşlar, çeşitli amaçlar doğrultusunda adların daha ayrıntılı olarak belirlenmesine yardımcı olurlar. Sıfatlar karşısında ortaçlı kuruluşlar, içinde bir ya da daha çok fiil kökenli öğe bulunan yapılardır. Bu özellikleriyle bütün bir tümceyi yansıtırlar, başka deyişle bir temel tümcenin, içinde ortaç bulunan bir yapıya dönüştürülmüş biimleridirler.

5. [Seni bekleyen adam] biraz önce gitti.

Yüklemi "gitti" olan temel tümcenin öznesi "adam", "seni bekleyen" ortaçlı kuruluşu tarafından nitelenmektedir. Ortaçlı kuruluşu oluşturan öğeler, yalnızca nitelindikleri öge ile ilişki içindedirler. Temel tümcenin diğer öğeleri ile herhangi bir sözdizimsel bağları yoktur. Örneğin, temel tümcenin yüklemi, ortaçlı kuruluş içindeki tümleci (seni) ve ortacı (bekleyen) yönetmez. Ortaçlı kuruluşun fiili (bekleyen), kendi öğelerinin (örnekte: seni) yöneticisidir. Öyleyse daha önce de belirttiğimiz gibi ortaçlı kuruluşlar, bir temel tümcenin içinde ortaç bulunan bir yapıya dönüştürülmüş biçimleridir. Dolayısıyla temel tümce içindeki bir adla ilişki içinde bulunan alt tümcelerdir. Ele aldığımız örnek açısından şöyle bir tümcenin ortaçlı kuruluşu dönüştürüldüğünü düşünebiliriz. Tümcenin yüklemine çekim eklerini ancak varsayımsal olarak verebiliyoruz. Çünkü ortaçlı yapıya dönüştürülen tümcenin çekimli eyleminin, /-EN/ ortaç ekini almış olduğunu ve böylece diğer çekim eklerini (/YORDU/ ya da /-DI/) yitirerek başka bir tümcenin bir öğesi biçimine girdiğini görüyoruz.

6. Seni bir adam bekliyordu/bekledi. > Seni bekleyen adam .

Türkçedeki ortaçlı kuruluşlar üstüne yapılan araştırmaların ortaya koyduğu genel bir kural da şöyle: Eğer ortaçlı kuruluş kendi tümcesinin öznesini niteliyorsa, tümcenin fiili, /-EN/ ortaç eki ile çekimlenir. Özne olmayan bir öge nitelenmek istendiğinde, fiil /-DIK/+iyelik eklerini alır (Csato 1985; 1993; Dede 1978; Hankhammer-Knecht 1976; Hovdhaugen 1975; Underhill 1972).¹ Ortaçlı kuruluşu dönüştürdüğümüz altıncı tümcenin öznesi "bir adam". Tümcenin fiili /-EN/ ekiyle beşinci tümcede kendi öznesini niteliyor. "Adam" sözcüğü aynı zamanda üst tümcenin de öznesi. Bu ögenin üst tümcenin öznesi olup olmaması ortaçlı kuruluş açısından bir değişikliğe yol açmıyor. Üst tümcede söz konusu öge -i çekimli bir tümlec de olabilirdi.

7. [Seni bekleyen adam]ı ben görmedim.

"Adam" sözcüğü alt tümcenin, yani ortaçlı kuruluşun öznesi olduğundan fiil, gene /-EN/ ekiyle ortaçlı bir yapıya dönüştürülüyor.

Yukarda değindiğimiz ortaç yapım kurallarına göre, ortaçlı kuruluş kendi tümcesinin öznesini değil de, başka bir ögesini nitelediğinde tümcenin fiili, /-DİK/+iyelik ekleriyle ekimlenir.

8. [Benim beklediğim adam] gelmedi.

İçinde bir ortaçlı kuruluş bulunan yukardaki tümcenin de şu iki ayrı tümcenin birbirine bağlanmasıyla oluşturulduğunu varsayabiliriz.

9. Ben bir adamı bekliyordum/bekledim. O adam gelmedi.

Bu kez ortaçlı kuruluş kendi tümcesinin -i durumundaki tümlecini niteliyor. Ortaç yapım kurallarına göre, kendi tümcesinin öznesi olmayan bir ögesini nitelediğinden, fiil /-DİK/ ortaç eki ve tümcenin öznesiyle (ben) uyum sağlayan /-İM/ kişi ekiyle çekimlenmiş. Bu dönüşüm sırasında tümcenin yüklemi /-YORDUM/ ya da /-DIM/ eklerini yitirerek, ortaç yapım eklerini almış. Ortaçlı kuruluşun nitelediği ge, aynı zamanda ikinci (= st) tümcenin öznesi. Demek ki, ortaç ekleri açısından belirleyici olan, ortaçlı kuruluşun nitelediği ögenin, ortaçlı yapıya dönüştürülen tümcede hangi söz dizimsel işlevi üstlendiği. Başka deyişle, nitelenen ögenin ortaçlı kuruluşun tümcesinin öznesi olması, ortaç ekleri açısından belirleyici bir özellik taşıyor.

Kuşkusuz, ortaç yapım kuralları burada kısaca sergilemeye çalıştığımız kadar basit değil. Türkçede ortaç ekleri çok daha karmaşık bir olgu. Bizim verdiğimiz kural, Türkçe ortaç eklerini kapsayan en genel kural. Bu kuralı tamamlayan birçok alt kural daha var.

2.1. Ortaçlı Kuruluşlarda Kip Anlatımı

Ortaçlı kuruluşlar hakkında verdiğimiz genel açıklamalardan sonra yeniden bu çalışmada bizi ilgilendiren kip ulamına geri dönelim ve üzerinde durmak istediğimiz noktanın, ortaçlı kuruluşlarda kip olgusunun dile getirilip getirilmediği ya da bu işlemin nasıl gerçekleştiğini bulmak olduğunu, söyleyelim. Peki, neden sorguluyoruz ortaçlı kuruluşlarda kip olgusunu? Çünkü yukardaki beşinci ve

sekizinci örnek tümcelerde izlediğimiz gibi, ortaçlı yapıya dönüştürülen tümcelerde, fiiller kimi çekim eklerini yitirerek ortaç eklerini alıyorlar. Bu ekler de sözdizimsel işlevler yükleniyor, demiştik. Söz konusu tümcelerin yüklem çekim ekleri /-DI/ ve /-YORDU/ idi. /-EN/ eki bize tümcenin öznesini, /-DIK/+iyelik eki de özne dışındaki öğeleri nitelediğimizi gösteriyor. Türkçenin ortaçlı kuruluşları üzerine yapılan sözdizim ağırlıklı çalışmalar, ortaç ekleri açısından genellikle nitelenen öğenin ortaçlı yapıya dönüştürülen tümcede hangi sözdizimsel işlevi üstlendiği üstünde duruyorlar. Söz konusu eklerin zaman, kip ve görünüş açısından belirleyici özellikler taşıyıp taşımadıkları bu incelemeler kapsamında ele alınmıyor. Türkçe dilbilgisi yapıtlarında da bu konuda yeterli açıklamalar bulamamaktayız.

2.1.1. Tahmin gösteren /-IR/ eki

Araştırmamızın başında /-IR/ ekinin, yer aldığı tümcelerin kullanıldığı bağlama göre tahmin ya da kesinlik gösteren iki ayrı kip işlevi üstlenebildiğini söylemiştik. şimdi değişik kip anlatımları olan örnek tümceleri birer ortaçlı kuruluş biçimine dönüştürerek temel bir tümce içinde kullanalım.

nce /-IR/ ekinin tahmin anlamında kullanıldığı tümcenin ortaçlı bir kuruluş olarak başka bir tümce içinde nasıl yer aldığına bakalım.

10. [Geleceğini umduğum/tahmin ettiğim/sandığım öğretmen]i bekliyorum.

rinci örnek tmçemizi ortaçlı bir kuruluşu dönüştürerek başka bir temel tümceye bağladığımıza göre, yeni tümcenin (10) şu iki tümceden olduğunu belirtebiliriz:

11. Öğretmen (belki) gelir. Ben (o) öğretmeni bekliyorum.

Yeni ürettiğimiz tümceye (10) baktığımızda, bu tümcenin yukardaki iki tümceyi (11) doğrudan yansıtmadığını görüyoruz. Saptadığımız başka bir yön de, yukarda kısaca sergilediğimiz ortaç yapım kurallarının, bu iki tümceden birincisini ortaçlı bir yapıya dönüştürülebilmesi açısından yetersiz olduğu. Eğer bu kurallara göre söz konusu iki tümceyi birbirine bağlayacak olsaydığ, birinci tümcenin yüklemi /-IR/

çekim ekini yitirecek ve kendi öznesini nitelediğinden /-EN/ ekini alarak ortaç biçimine dönüşecektir.

12. [Gelen (*belki) öğretmen]i bekliyorum.

"Öğretmen (belki) gelir." tümcesini, "belki" belirtecini de kullanarak ortaçlı bir kuruluşa dönüştürdüğümüzde, dilbilgisi açısından yanlış bir kullanım ortaya çıkıyor. Bu sözcüğü kullanmadığımız zaman oluşturduğumuz ortaçlı kuruluş doğru bir yapı, ama vermek istediğimiz kip anlamı yitirilmiş durumda. Ürettiğimiz yeni tümce kullanıldığı bağlama göre değişik anlamlar içerebilir; ancak /-IR/ ekinin getirdiği tahmin anlamını bu yeni tümceden çıkarabilmek olası değil. Söz konusu kip anlamını dile getiren yukardaki tümceyi bir kez daha ele alarak daha yakından incelemeye çalışalım. Ortaçlı kuruluşa dönüştürdüğümüz tümce şöyledi: "Öğretmen (belki) gelir." Bu tümce, kendi öğelerinden birini niteleyerek ortaçlı bir kuruluş biçiminde başka bir tümce içinde şöyle gerçekleşiyor:

10. [Geleceğini (*belki) umduğum/tahmin ettiğim/sandığım öğretmen]i bekliyorum.

Verdiğimiz açıklamalar çerçevesinde, yukardaki tümceyi incelediğimizde ortaçlı kuruluş açısından şu saptamaları yapabiliyoruz:

- Yeni tümceye, ortaçlı yapıya dönüştürülen tümcede yer almayan "ummak, tahmin etmek vb." gibi fiiller eklenmiş.
- Tümcenin yüklemi "gelir" bir ada dönüştürülmüş ve ortaçlı kuruluş içinde -i tümleci "geleceğini" olarak kullanılmış.
- Olasılık gösteren belirteç "belki" tümceden atılmış. Belirteci, kullandığımızda tümce dilbilgisi açısından yanlış oluyor.
- Ortaçlı kuruluş kendi tümcesinin öznesini (öğretmen) nitelemesine karşın /-EN/ ortaç ekini değil, /-DIK/+1. kişi iyelik eklerini taşıyor.

Bütün bu değişiklikler, bize yüklemlerinde kip gösteren ekler bulunan tümcelerin doğrudan ortaçlı kuruluşlara dönüştürülemediği kanıtıyor. Bu saptamalarımızdan

sonra, /-IR/ ekiyle kipsel bir anlatımı dile getiren yukardaki tmccenin hangi aşamalardan geçerek ortaçlı bir yapı haline geldiğine bakmaya çalışalım.

Ortaçlı kuruluşla nitelemek istediğimiz oğe, tmccenin öznesi olan "ğretmen" sözcüğüydü. zneyi nitelemek istediğimize göre, kullanmamız gereken ortaç eki /-EN/. Ama bu ekle kurduğumuz ortaçlı yapının istediğimiz kip anlamını ifade etmediğini daha önce gördük. Türkçedeki ortaç yapım kurallarına göre, /-IR/ eki de, özneyi niteleyebilen bir ek. Ama, bu ekin, artık işlerliğini yitirdiğini yalnızca "güler yüz, akar yakıt" gibi kalıplaşmış anlatımlarda kullanıldığını biliyoruz. Zaten /-IR/ ekiyle söz konusu tmccemizi ortaçlı bir yapıya dönüştürdüğümüzde, Türkçede geçerliliği olmayan bir yapıya ulaşıyoruz: "*Gelir ğretmen". Bu durumda, tmccedeki kip anlatımını verebilmek için başka bir yola başvurmamız gerekiyor. nce ortaçlı yapıya dönüştürmek istedikimiz tmcceye tahmin anlamını içeren "tahmin etmek, ummak, sanmak" gibi fiillerden birini ekliyoruz. Söz konusu fiillerden birini tmcceye eklerken tahmin eden kişinin kim olduğunu da ortaya koymuş olmamız gerekiyor. Örneğimizde, "ğretmen belki gelir." tmccesini söyleyenin 1. tekil kişi olduğunu kabul ediyoruz. Çünkü bu tmccenin ortaçlı bir yapı olarak yer alacağı temel tmccede (Ben (o) ğretmeni bekliyorum.) 1. tekil kişi anlatımıyla karşılaşıyoruz. Demek ki, ortaçlı kuruluşa dnştrecekimiz tmccemize "Ben tahmin ediyorum." gibi bir tmcc eklememiz gerekiyor. Bu tmcc sayesinde ortaçlı kuruluşa dönüştürmek istediğimiz tmccedeki kip anlamını yeniden kazanıyoruz. Çünkü, yukarda gördüğümüz gibi, tahmin ifade eden /-IR/ ekini ve "belki" belirtecini ortaçlı kuruluş içinde kullanabilmemiz mümkün değil. Dolayısıyla söz konusu anlamı dile getiren bir fiil seçmemiz gerekiyor ve ilk aşamada şu tmcceyi kuruyoruz:

13. [Ben ğretmenin geleceği]ni tahmin ediyorum.

Ortaçlı yapıya dönüştürmek istediğimiz tmcc, böylece "Ben tahmin ediyorum." tmccesinin içinde bir alt tmcc oluyor ve yeni tmcc içinde -i tmcceci işlevini üstleniyor. Bir tmccenin, başka bir tmccenin ad yerine kullanılan bir oğesi

olabilmesi için, Türkçe dilbilgisi kurallarına göre, o tümcenin ad türünden bir öge biçimine getirilmesi gerekiyor. Bu işlem de örneğimizde şöyle gerçekleşiyor: Tümcenin yüklemi /-ECEK/ ekini alıyor ve tümcenin öznesiyle belirtili bir tamlama (öğretmenin geleceği) kuruyor. /-ECEK/ eki de bu bağlamda, daha olmamış ve gelecekte gerçekleşecek bir olaya işaret ediyor. Tümcemize adlaştırma işlemini uyguladığımız göre, artık bir üst tümce içinde tümleç eklerini alabilir. Örnekte, yola çıktığımız tümce, -i tümleci olarak karşımıza çıkıyor.

Ancak daha nitelme işlevi görebilecek ortaçlı bir kuruluşa ulaşamadık. Nitelemek istediğimiz öge "öğretmen" sözcüğü idi. Bu öge birinci aşamada oluşturduğumuz tümcenin -i tümleci içinde yer alıyor. Yani -i tümleci işlevindeki tamlamanın birinci ögesi. Yeni tümcemizin fiili "tahmin etmek" . Ortaçlı kuruluş bu durumda kendi tümcesinin bir tamlama olan -i tümlecinin ilk ögesini niteleyecek. Gene ortaç yapım kurallarına göre, tümcenin fiili /-DİK/ ortaç ekini ve özne (ben) ile uyum sağlayan 1. kişi iyelik eklerini alıyor. Yukardaki ortaçlı yapıya nasıl ulaştığımızı arka arkaya bir kez daha gösterelim:

- Öğretmen belki gelir. Ben (o) öğretmeni bekliyorum.
- [Öğretmenin geleceği]ni tahmin ediyorum. Ben (o) öğretmeni bekliyorum.
- [Geleceğini tahmin ettiğim öğretmen]i bekliyorum.

"Gelmek" eylemini ad türünden bir öge biçimine getirirken kullandığımız /-ECEK/ eki söz konusu olayın daha gerçekleşmemiş olduğunu ortaya koyuyor. Tahmin anlamı ifade eden fiiller de tümcedeki kipsel anlatımı dile getiriyor. Başka deyişle, yola çıktığımız temel tümcede hem kipsel bir anlatımı bulunan hem de zaman açısından belirleyici olan /-İR/ ekinin bu çift işlevi ortaçlı kuruluşta iki ayrı birim üstünden sağlanıyor. Zaman gösterimi tümcenin fiilini adlaştırmakta yararlandığımız /-ECEK/ eki ile belirtiliyor. Kip anlatımıysa tümceye eklenen kip gösteren fiillerin yardımı ile gerçekleşiyor.

Bütün bu açıklamalardan sonra, aklımıza şu soru geliyor. Bir temel tümce ortaçlı yapıya çeşitli biçimlerde dönüştürülebilir mi? Aşağıda sıraladığımız kullanımların tümü birbirine eşit mi?

- [Geleceğini tahmin ettiğim öğretmen]i bekliyorum.
- [Geleceğini umduğum öğretmen]i bekliyorum.
- [Geleceğini sandığım öğretmen]i bekliyorum.

Ortaçlı kuruluşların hepsinin aynı anlamı taşıdığını söylememiz olanaksız. Ancak, tümünü birleştiren ortak yön, ortaçlı yapı içinde kullanılan fiillerin ortaya koyduğu olayın gerçekteleşmemiş olması. Başka deyişle ortaçlı kuruluşların fiilleri, gerçektelemeleri açısından hiçbir kesinlik taşıyor. Olayın gerçektelemesi üzerine yapılan varsayımlar, kullanılan fiillerin anlamları kapsamında değişik biçimlerde ortaya konuyor. Yukardaki ortaçlı kuruluşlardan hangisinin nerede kullanılacağını belirleyen kişi, konuşucu ve tümcelerin yer aldıkları bağlımlardır.

2.1.2. Kesinlik gösteren /-IR/ eki

şimdi "*Öğretmen (mutlaka) gelir.*" olan ikinci tümcenin hangi biçimlerde ortaçlı bir kuruluş olarak gerçekteleştğine bakalım. Bu örnekte /-IR/ ekinin tümceye kesinlik anlamı kattığını söylemiştik. Yani konuşucu olayın gerçekteleşeceğine kesin olarak bakmaktaydı.

14. [(**Mutlaka*) Geleceğinden emin olduğum öğretmen]i bekliyorum.

15. [(**Mutlaka*) Geleceğini bildiğim öğretmen]i bekliyorum.

Yukardaki örnek tümcelerde, konuşucunun vermek istediği kesinlik anlamı, ortaçlı kuruluşla eklenen sözlüksel birimlerle dile getiriliyor. Bu durumda tümceye yeni bir öğe katıldığından, ortaçlı kuruluşun fiili "*gelmek*" adlaştırılarak "*emin olmak/bilmek*" gibi fiillere bağlanıyor. "*Öğretmen mutlaka gelir.*" tümcesi de şu aşamalardan geçerek ortaçlı bir kuruluş biçimine geliyor, diyebiliriz: Önce ortaçlı kuruluşla dönüştüreceğimiz tümceye kesinlik gösteren bir sözlüksel birim ekliyoruz:

16. [Öğretmenin geleceğın]den eminim.

17. [Öğretmenin geleceğın]i biliyorum.

Kesinlik gösteren öğeler, kip anlamını dile getirdiklerinden "*mullaka*" gibi bir belirtecin de kullanılmasına artık gerek kalmıyor. Niteleyeceğimiz öğe, yukardaki tümcelerde tümleç işlevi üstlenen tamlamaların ilk sözcüğüydü. Söz konusu öğeyi niteleyebilmek için kullanacağımız ortaç eki de /-DİK/ ve birinci tekil kişi ekleri olacak. Böylece, "*geleceğinden emin olduğum öğretmen*" ya da "*geleceğini bildiğim öğretmen*" ortaçlı kuruluşlarına ulaşıyoruz. Kip anlamı olarak tahmin gösteren birinci örneğimizdeki gibi, kesinlik ifade eden iki ortaçlı kuruluşun arasında kesinlik açısından farklar bulunuyor. Aralarında kesinlik derecesi açısından fark olmasına karşın, yukardaki tümcelerin tümünde, gerçekleşmemiş bir olay var. Konuşucu da söz ettiği olaya, seçtiği sözlüksel birimlerin ortaya koyduğu anlamlar kapsamında kesin olarak bakabiliyor.

2.1.3. Gereklilik gösteren /-MELI/ eki

Kullanıldığı tümcelere gereklilik, istek vb. gibi kip anlatımları katan /-MELI/ ekinin de, /-IR/ eki gibi ortaçlı yapılarda kullanmadığını görüyoruz. Bu ekin temel tümcelere kattığı kip anlatımları ortaçlı kuruluşlarda sözlüksel birimlerle dile getiriliyor. /-MELI/ ekinin gereklilik anlatımı ortaçlı kuruluşlarda şu biçimlerde sağlanabiliyor.

18. [Gelmesi gereken öğretmen]i bekliyorum.

19. [Gelmesi gerekli olan öğretmen]i bekliyorum.

20. [Gelmesi icap eden öğretmen]i bekliyorum.

Yukardaki örneklerin tümünde kipsel anlatım dile getiren öğelerin tümcelere eklenmiş olduğunu görüyoruz. Dolayısıyla gene yola çıktığımız temel tümcenin "*Öğretmen gelmeli.*" kip anlatımı, /-MELI/ eki yerine sözlüksel birimlerle sağlanıyor. Böylece temel tümce bir kip ifade eden bir fiilin kullanıldığı bir tümceye

bağlı bir öğe durumuna geliyor. Şimdi yeniden hangi aşamalardan geçerek yukardaki tümcelere vardığımızı bakalım. Yola çıktığımız, temel tümce "Öğretmen gelmeli." idi. Birinci tekil kişi olduğunu varsaydığımız konuşucunun burada, /-MELI/ ekiyle gereklilik ifade etmek istediğini belirtmiştik. Önce bu tümceye anlam açısından /-MELI/ ekinin yerini tutan sözlüksel birimler ekliyoruz.

21. [Öğretmenin gelmesi] gerekiyor.

22. [Öğretmenin gelmesi] gerekli.

23. [Öğretmenin gelmesi] icap ediyor.

Yola çıktığımız tümcenin fiili yukardaki örneklerde /-ME/ eki ile adlaştırılıyor ve temel tümcenin öznesi ile bir tamlama (öğretmenin gelmesi) kuruyor. Yeni tümcelerin içinde tamlama olarak yer alan temel tümcemiz, yukardaki örnek tümcelerde özne işlevini gören bir öğe durumuna giriyor. Özne olan tamlama içindeki bir öğeyi nitelemek istediğimizde /-EN/ ekini kullanarak yukardaki ortaçlı yapılara (18, 19, 20) ulaşıyoruz.

2.1.4. İstek gösteren /-MELI/ eki

/-MELI/ ekinin konuşucunun belli bir isteğini dile getirdiği tümceyi "Öğretmen (şimdi) burada olmalı." ortaçlı bir kuruluşa dönüştürdüğümüzde, ilk aşamada istek ifade eden fiillere baş vuruyoruz.

24. [Öğretmenin burada olması]nı istiyorum/arzu ediyorum.

Temel tümcemiz gene bir tamlama biçiminde (öğretmenin burada olması) yeni tümcelerin içinde yer alıyor ve bu tümcelerde -i tümlecii işlevini üsleniyor. Özne dışındaki bir öğeyi nitelemek istediğimizden /-DIK/ ve kişi eklerine başvurarak şu ortaçlı kuruluşları elde ediyoruz.

25. [Burada olmasını istediğim öğretmen]i bekliyorum.

26. [Burada olmasını arzu ettiğim öğretmen]i bekliyorum.

Bu örneklerde de istek gösteren fiillerin farklı anlamları, yukardaki tümcelerin birbirinden ayrılmasını ve değişik bağlamalarda kullanılmasını olanaklı kılıyor.

3. Sonuç

Yazımızın başında da belirttiğimiz gibi yaptığımız araştırma, tüketici bir nitelik taşıyor. Yalnızca kimi örneklerde Türkçede kip ulamının nasıl dile getirildiğini sergilemeye çalıştık. Bu inceleme kapsamında varabildiğimiz saptama, temel tümcelere kip anlatımı katan /-IR/ ve /-MELI/ eklerinin, ortaçlı kuruluşların içindeki fiillerde kullanılmamaları oldu. Zaten bu ekler Türkçenin ortaç ekleri de değil.² Ancak söz konusu eklerin ortaçlı yapıların fiillerine getirilememeleri, bu yapıların kip ifade edemedikleri anlamını taşıyor. Ortaçlı yapılarda, kipsel anlatımlar, /-IR/ ve /-MELI/ ekleri bağlamında, bu eklerin ortaya koyduğu kip anlamlarını ifade eden fiiller yani sözlüksel birimlerle (ummak, sanmak, istemek vb. gibi) dile getiriliyor. Buna karşılık ortaç eklerinden /-EN/ ve /-DİK/ eklerinin, verdiğimiz örnekler kapsamında kalarak, herhangi bir kipsel anlatımı dile getiremediklerini söyleyebiliriz.

Kuşkusuz ortaçlı kuruluşlarda, zaman, kip ve görünüş ulamlarının nasıl ifade edildiklerini kesin olarak saptayabilmek için daha ayrıntılı ve geniş kapsamlı incelemelerin yapılması gerekiyor. Yaptığımız çalışma çerçevesinde kalarak söyleyebileceğimiz, ortaçlı kuruluşların kendi tümcelerinin kip ulamlarını yardımcı sözlüksel birimler ile dile getirebildikleri oldu.

Vardığımız sonuç, kanımca bir başka açıdan da önem kazanıyor. Fiil çekim ekleri (örneğin: /-IR/) kullanıldıkları tümcelere ve bağlamlara bağlı olarak hem çeşitli zaman hem de kip ulamlarını dile getirebiliyor. Aynı zamanda bir ek birden fazla kipsel anlatım da ortaya koyabiliyor. Bir fiil çekim ekinin hangi kipsel anlatımları karşıyabildiği, bu ekin yer aldığı tümceyi ortaçlı yapıya dönüştürdüğümüzde daha

açık olarak ortaya çıkıyor. Çünkü ortaçlı yapılar da kip anlatımı bulunan fiil çekim eklerini kullanamadığımızda, kipsel anlatımları ortaya koyan sözlüksel birimlere başvuruyoruz. Böylece Türkçede kimi fiil çekim eklerinin zaman ve görünüş uamları dışında kip ulamını da dile getirebildiklerini ortaçlı kuruluşlarda açık seçik görebiliyoruz.

KAYNAKÇA

- Aksu-Koç, A. (1988) *The Acquisition of Aspect and Modality. The Case of Past Reference*. Cambridge.
- Banguoğlu, T. (1974) *Türkçenin Grameri*. İstanbul.
- Csato, E. A. (1985) A Syntactic Analysis of Participle Constructions in Modern Turkish: V. *Milletlerarası Türkoloji Kongresi. Tebliğler I*.
- Dilaçar, A. (1974) Türk Fiilinde "Kılmış"la "Görünüş" ve Dilbilgisi Kitaplarımız: *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı*.
- Ergin, M. (1972) *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul .
- Erguvanlı-Taylan, E. (1988) The expression of temporal reference in embedded sentences in Turkish: Koç S. (Haz.) *Studies on Turkish Linguistics*. Ankara.
- Erguvanlı-Taylan, E. (1993) Türkçe'de -DİK Ekinin Yantümcelerdeki İşlevi Üzerine: *Dilbilim Araştırmaları*. Ankara.
- Gencan, T.N. (1979) *Dilbilgisi*. Ankara .
- Hankhammer, J./ Knecht, L. (1976) The Role of the Subject/Non-Subject Distinction in Determining the Choice of Relative Clause Participle in Turkish: *Montreal Working Papers in Linguistics 6*.
- Hovdhaugen, E. (1975) Relative Clauses in Turkish: *Bilimsel Bildiriler*. Ankara.
- Johanson, L. (1971) *Aspekt im Türkischen*. Uppsala.
- Kocaman, A. (1983) Türkçede Kip Olgusu Üzerine Görüşler: *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı*.

- Kocaman, A. (1988) Modality in the Turkish Discourse: Koç S. (Haz.) *Studies on Turkish Linguistics*. Ankara.
- Lyons, J. (1977) *Semantics Vol 2*. Cambridge.
- Palmer, F. R. (1986) *Mood and Modality*. Cambridge.
- Sözer, E. Türkçede "dir" Biçimbiriminin Kullanım Alanları: *Bağlam 2-80. İstanbul Üniversitesi Yabancı Diller Yüksek Okulu Almanca Bölümü Dergisi*.
- Tura-Sansa, S. (1986) DIR in modern Turkish: Aksu-Koç, A./Erguvanlı-Taylan, E. (Haz.) *Proceedings of the Turkish Linguistics Conference*. İstanbul.
- Underhill, R. (1972) Turkish Participles: *Linguistic Inquiry 3*.

NOTLAR

¹ /-EN/ ekinin yanı sıra /-ECEK/, /-MIŞ/ vb. gibi ekler de kendi tümcelerinin öznelerini niteler. Özne dışındaki öğeler /-ECEK/+iyelik ekleri ile de nitelenebilir. Bu çalışmada kendi tümcelerinin öznelerini niteleyebilen ortaç eklerini /-EN/ eki dizisi, kendi tümcelerinin özne dışındaki öğelerini niteleyebilen ekleri de /-DİK/ +iyelik ekleri dizisi içinde ele almaktayız.

² Daha önce de belirttiğimiz gibi, /-IR/ ortaç eki olarak kullanılabilir. Ama artık işlerliğini yitirmiş bir ek. Yalnızca kalıplaşmış anlatımlarda yer alabiliyor.